

A Pulszky gyermekek nevelése és tanulmányai

VISKOLCZ Noémi

DSc, egyetemi tanár | Miskolci Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet

MTMT: 10013254 | ORCID 0000-0002-7526-1817
noemi.viskolcz@uni-miskolc.hu

KEYWORDS

- emigration 1849–1866
- era of dualism
- private tutor
- public school
- university
- girls' education

KULCSSZAVAK

- emigráció 1849–1866
- dualizmus kora
- magántanár
- nyilvános iskola
- egyetem
- lánynevelés

ABSTRACT

The Education and Studies of the Pulszky Children | The study provides insight into the Pulszky family's child-rearing strategy based on surviving correspondence. Despite their different social backgrounds, Ferenc Pulszky and his wife, Therese Walter, agreed that their seven children, born between 1846 and 1861, should receive the best education. Forced into exile after the defeat of the Hungarian War of Independence (1849), the couple raised their five sons and two daughters in an international environment according to very conscious principles and methods, developing each of their abilities to the fullest. The study presents the children's educational path from private tutoring to university graduation.

ABSZTRAKT

A tanulmány a Pulszky család gyermeknevelési stratégiájába nyújt bepillantást a fennmaradt levelezés alapján. Pulszky Ferenc és felesége, Therese Walter különböző társadalmi hátterük ellenére abban egyetértettek, hogy a lehető legjobb oktatást kell megadni az 1846–1861 között született hét gyermeküknek. A szabadságharc leverése miatt emigrációba kényszerült házaspár nemzetközi környezetben nevelte fel az öt fiút és két lányt, nagyon tudatos elvek és módszerek szerint, mindegyikük képességeit a lehető legjobban kibontakoztatva. A tanulmányban bemutatásra kerül a gyermekek tanulási útvonala a szülői és magánoktatástól kezdve az egyetem elvégzéséig.

A Pulszky család

A Sáros vármegyei köznemesi családból származó Pulszky Ferenc (1814–1897) a 19. század második felének meghatározó kulturális szereplőjévé vált. A jogi végzettséget szerzett tehetséges és sokoldalú fiatalember az 1830–1840-es években kipróbálta magát a politikában, a tudományban és az újságírásban is. A reformkor forгатagában Kossuth Lajos hívéként a politikai szerepvállalása erősödött meg. 1845 augusztusában összeházasodott a zsidó bankárcsaládból származó, de már református vallású, művelt és ragyogó intellektusú Therese Walterrel (1819–1866), aki ettől kezdve Pulszky Teréznek nevezte magát. Nem sokkal később megvásárolták a Forgáchok szécsényi birtokát és gazdálkodni kezdtek. Első gyermekük, Ágost 1846. július 3-án született Bécsben, őt követte Gábor 1847 júniusában. Az 1848-as forradalom és a szabadságharc eseményei Pulszkyt államtitkári pozícióba repítették. Decemberben Kossuth megbízására nyugatra igyekezett, hogy tárgyalásokat folytasson, de elfogták a porosz határon, ám sikerült megszöknie és Angliába távozott. Therese Walter 1849 áprilisában Gömör vármegyében, menekülés közben szülte meg harmadik fiukat, Gyulát. A gyerekeket hátrahagyva 1849 júniusában kalandos úton ő is Londonba érkezett, a gyermekeket jószágigazgatójuk, Tanárky Gyula vitte utánuk szeptemberben. Pulszky Ferencet a szabadságharc leverése után vagyonek Kobzásra és halálra ítélték távollétében, még a felesége nevén lévő szécsényi kastélyt is elvették tőlük.

Az emigrációban Pulszkyék elsősorban újságírásból tartották fenn magukat s közben Kossuth politikai mozgalmát szervezték Angliában. A család tovább gyarapodott: Harriet 1850-ben, Károly 1853-ban, Polyxéna 1857-ben született Londonban. A Pulszky házaspár 1860 májusában anyagi okokból úgy döntött, hogy Olaszországba, Torinóba teszik át a székhelyüket, ahol 1861 márciusában született meg az utolsó gyermekük, Garibaldi. 1862 augusztusában Firenzébe költöztek, itt temették el 1863 novemberében a tifuszból megbetegedett Gyulát. A meggyhűlő politikai légkörben 1865-ben kezdték a hazaköltözésüket megszervezni, ennek érdekében Theresa és Harriet Pestre utaztak, ahol 1866 szeptemberében életüket veszítették a tifuszból, két héttel később pedig az édesapjával a temetésre érkező Pulszky Gábor is elhunyt a betegségben.

Az özvegyen maradt Pulszky Ferenc, miután az uralkodótól amnesztiában részesült, visszatért Magyarországra. 1866 november végén már Pesten volt és valósággal belevetette magát a közéletbe: 1867 tavaszán országgyűlési képviselőnek választották, 1869. április elsejétől kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójának, amit 25 éven át vezetett. 1897-ben bekövetkező haláláig a magyar kulturális és tudományos élet meghatározó szereplője volt (Csorba, 1997; Gyulai, 2019; Pócsi–Viskolcz, 2022).

A szülők tanulmányai

Pulszky Ferenc tanulmányai során a vidéki nemes ifjak hagyományos képzési útját járta be. Az Eperjesen élő evangélikus Pulszkyak anyanyelve német volt, a kis Ferenc magyarul anyai nagyanyjánál, Komlóskeresztesen és 1826-ban Miskolcon tanult. Különben a regionális felsőoktatási intézményként működő evangélikus helyi kollégiumot látogatta, ahol éppen ezekben az években erősítették meg a jogi oktatást (Durovics–Kónya, 2015. 44). Pulszky 19 évesen végzett jurátusként szülővárosában, majd a két évig tartó pozsonyi joggyakorlatot követően ügyvédi vizsgát tett. Ami a klasszikus köznemesi–vármegyei pályafutástól eltérítette és a környezetéből kiemelte a fiatalembert, az az volt, hogy az 1831-ben hozzájuk költöző nagybátyja, a műgyűjtőként ismertségre szert tevő Fejérváry Gábor észrevette mély tudásszomját és felkeltette az érdeklődését a művészetek, az irodalom és a nyelvek iránt. 1833-ban előbb egy itáliai, 1836-ban egy nyugat-európai körútra vitte magával, az itt szerzett ismeretek és benyomások örökre meghatározták Pulszky életét (Szilágyi, 1997. 26).

A feleség, Therese Walter, egészen más körülmények között nevelkedett: nagyvárosban, Bécsben nőtt fel igen jómódban, a Landstrassén fekvő tágas villájukban. Szülei a lehető legjobb képzést biztosították a művészetekre igen fogékony lányuknak, neves magántanároktól tanult nyelveket és zenét, kiválón zongorázott és énekelt és az átlagot meghaladóan rajzolt és festett (Gyulai, 2019. 225–226). Az 1845-ben szerelemből összeházasodó Ferenc és Therese a kortársak egyöntetű véleménye szerint magas intellektusú, egymást inspiráló és támogató házaspár volt, akik gyermekeik számára is legalább olyan tanulási körülményeket biztosítottak volna, amelyekben ők maguk is részesültek. A forradalom és a szabadságharc leverése azonban emigrációba kényszerítette a családot, amely átírta a lehetőségeiket.

Tanulmányok Angliában

A Pulszky házaspár az angol iskolarendszert és nevelési elveket akkor ismerte meg igazán, amikor a saját gyermekeik tanítását kellett megszervezniük, ennek a háttérét Pulszky Ferenc az *Életem és korom* című önéletrajzi művében írta meg. Londonban a Pulszkyak egy olyan nemzetközi környezetbe kerültek, ahol a befogadó–támogató angol szellemi eliten túl egy színes, főként német, francia és orosz emigránsokból álló kör képezte a tágabb világukat. A család többnyelvű volt, éppen a sok nyelven való magabiztos kommunikációnak köszönhetően a sikereiket. Therese megtanult magyarul, ő németül, Pulszky Ferenc magyarul beszélt a gyerekekkel. Tudatosan nevelték őket magyarnak, naponta magyar regényeket, verseket és történelemkönyveket olvastak velük. Kezdetben a szülők maguk tanították a kisfiúkat, hiszen állandó nevelőt nem tudtak megfizetni (Pulszky, 1884. II. 226–227). Az apa naponta két órát szánt a foglalkozásokra, egy későbbi leveléből pedig tudjuk, hogy még a matematikaoktatást is magára vállalta, ehhez Euklidész könyvét használta.¹ Időnként a velük lakó Tanárky Gyula is besegített: magyarul írni és olvasni tanította a gyerekeket vagy egyszerűen csak sétált velük és mesélt nekik (Tanárky, 1961. 25, 49, 70). Az 1860-tól a Pulszky-háztartást vezető fiatal lány, Nagy Lilla, szintén magyar irodalmat olvasott fel, amikor a szülők nem értek rá.² Az anya elsősorban a művészeti képzésért volt felelős, muzsikálni és festeni tanította a gyermekeit (Gyulai, 2019–2020. 223). A későbbiekben elterjedt az a gyakorlat a Londonban élő emigránsok között, hogy óraadással segítettek egymásnak. Pulszky feljegyezte, hogy egy időben Eugen Oswald – menekült német újságíró és filológus – oktatta a fiait (Pulszky, 1884. II. 430).

Ágost, Gábor és Gyula az 1850-es évek közepére iskoláskorúak lettek. Nemcsak az iskolák magas tandíja okozott nehézséget a rendszeres jövedelemmel nem rendelkező családnak, de a megfelelő oktatási intézmény megtalálása is. Végül a University College Schoolra esett a választás: ez a fiúiskola ahhoz a viszonylag új alapítású Londoni Egyetemhez tartozott, amit az iparosodás és urbanizáció által keltett társadalmi változásokra reagálva kifejezetten a nagy brit egyetemi intézményekből kirekesztett rétegek – menekültek, nonkonformisták, katolikusok és zsidók – számára hoztak létre 1826-ban. Az új intézmény fontos alapelvei voltak, hogy a vallás nem volt sem a belépés feltétele, sem a tanítás tárgya, illetve, hogy modern természettudományokat és élő nyelveket oktattak. A vallási tolerancia, a személyes tanár–diák viszony és a széleskörű modern tanterv miatt az iskola nagy népszerűsége tette szert Londonban (Harte et al., 2018). Az egyetem néhány tanára, Theodor Goldstücker, Francis William Newman, Eugen Oswald mellett a szanszkrit nyelvészeti tanulmányai révén Pulszky jól ismerte a fiúiskola igazgatóját, Thomas Hewitt Key-t is. Kifejezetten tetszett neki, hogy az iskolában „sokkal nagyobb súlyt fektetnek a jellem kiképezésére, mint a gyermekek tudományokkal való megtömésére”. A tanítás 9 és 16 óra között zajlott, a szünetekben játszhattak, sőt, verekedhettek is a tanulók, „ez edzi a fiúkat s megtanítja az önvédelemre, csak az orvtámadás hátulról tilos köztük...” (Pulszky, 1884. II. 142–143.).

A szülők elképzelése az volt, hogy diplomáciai szolgálatra irányítják a fiúkat, Indiára és az Egyesült Államokra is gondoltak, ám az angliai drágaság és a tandíjak igen megnehezítették a megélhetést, ezért felmerült, hogy az olcsóbb és Pulszky szerint szabadabb Olaszországba költöznek. 1860 március végén már azzal a céllal utazott Itáliába, hogy „többé állandó lakásra vissza, nem jövök s hogy családom követni fog” (Pulszky, 1884. II. 145, 217–218.).

¹ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. július 16. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 23.

² Székács József Pulszky Ferencnek, Pest, 1860. március 8. OSzKK Fond VIII/1707 Nr. 1.

Tanulmányok Olaszországban

Az 1860 tavaszán történt torinói költözésük után minden más tanács ellenére az olaszul nem tudó fiúkat nyilvános középiskolába, a Torinóban a legjobbak közt jegyzett Il Liceo Gioberti-be írtatták be Pulszkyék:

„miután én fiúkra nézve a nyilvános oktatást tartottam mindig a legjobb nevelésnek, ennek dacára mindjárt bejelentettem őket a, turini iskolában. A vizsgáló tanárok csóválták fejüket, midőn hallották, hogy ezek nem tudnak olaszul s csak tolmács közbenjárásával tehették le a felvételi vizsgát; figyelmeztettek is arra, hogy jobb volna talán, ha a gyerekek félesztendeig otthon tanulnának olaszul s csak akkor küldeném őket iskolába, ahol egy szót sem értenek abból, ami előadatik; de én bíztam az ifjúkor tanulmányosságában s az iskolatársak befolyásában s csakugyan már kevés hét múlva látszott az eredmény, az iskolaév végével pedig fiaim csakúgy beszéltek olaszul, mint az olaszok magok, sokkal jobban, mint mi öregek.” (Pulszky, 1884. II. 429.).

Az érettségit is Torinóban tették le: Ágost 1862-ben, Gábor 1863-ban, Gyulának már nem sikerülhetett, mert röviddel a család Firenzébe költözése után 1863 novemberében tífuszban elhunyt. Ezekben az években a két legidősebb fiú egyetemi tanulmányairól kellett dönten. Pulszky határozott elveket vallott: nem foszthatja meg a fiait a hazájuktól, ezért Ágost menjen Pestre jogot tanulni és ha nem tetszik neki, visszatérhet Olaszországba. Torinóban biztatást is kapott Pasquale Sanislao Mancinitől – a későbbi olasz külügyminisztertől –, hogy az ottani jogi egyetem elvégzése után beveszi az ügyvédi irodájába (Pulszky, 1884. II. 429). Gábort, felfigyelve matematikában mutatott tehetségére, 16 évesen Angliába küldték vissza a szülei, hogy a King's College-ban „a technikára képezze ki magát” (Pulszky, 1884. II. 430). Ez a szintén új alapítású egyetem élen járt a természet-tudományos oktatásban Londonban.

Mindkét fiú messze került firenzei otthonuktól, ám szoros felügyelet alatt maradtak. Szüleiknek gyakran be kellett számolniuk a tanulmányaikról, költségeikről, s általában az életükről. Ágost anyjával németül és angolul, apjával magyarul levelezett, Gábor anyjának angolul és alkalmanként magyarul, húgának, Harrynek, angolul írt. A levelezések szórakoztatóak és informatívak, egyrészt az angol és a magyar diákéletéről, másrészt a szülői elvárásokról, utóbbiakat jól tükrözik Pulszky Ferenc Gábornak szóló szigorú sorai is:

„megelégszem, ha minden tanulmányaidban szorgalmas voltál s magadat mérnöki pályára becsületesen előre készíted. Remélem, hogy két év múlva annyit fogsz tudni, mennyi szükséges, hogy hasznavehető mérnök lehess. Nevelésed Angolországban természetesen sokba kerül, ellenben azt reméljük, hogy jóra való ember válik belőled, ki meg tud élni a világon akár a maga esze által is. Nagyon kíváncsi vagyok már rád, szeretném tudni, lett-e már belőled érett ember...”³

Amikor Gábor betöltötte a 18. évét, apja a következő, emelkedett hangú sorokkal köszöntötte:

„Kedves Fiam, Gábor! Ma van születésnapod, tizennyolcadik évedet fejezted be, emberré lettél, ki képes kötelességeit s felelősségét felfogni. Mikor még gyerek voltál, sokszor búsultam miattad, de meg kell vallanom, hogy két év óta meg vagyok veled elégedve, s hiszem, hogy hasznos tagja leszel nemzetednek s az emberiségnek. Haladj úgy, mint eddig haladtál, ez az én kívánságom és reményem.”⁴

Közben Firenzében Károly is jól haladt előre a tanulmányaiban, erről egy nyelvtani hibákkal tarkított levélben számolt be a Pulszky családban Bácsinak vagy Csikunak nevezett Tanárky Gyulának 1864-ben, 11 éves korában:

³ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. július 1. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 21.

⁴ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1865. június 2. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 50.

„Engedj meg nekem ez egyszer hogy mindjárt Nem feleltem neked, de sok tanulni valóm volt, és különösen a földleírásban. Ezen a héten 3 5-öm, 1 4 5/6-om és 1 4 7/8-om volt. A leczkémet mindég tudom, Lilla kisasszony-nál pedig Vörösmarty Salamonját tanulom.”⁵

Károly Firenzében előbb egy svájci magániskolába járt, ahonnan 1865-ben kivették, majd a francia republikánus menekült tanárhoz, Joseph Domangéhoz adták – korábban a neves orosz gondolkodó, Alexander Herzen fiának nevelője volt –, akitől matematikát és latin nyelvet tanult (Pulszky, 1884. II. 452).⁶

A Pulszky házaspárnak két lánya is született, Harriet 1850-ben és Polyxéna 1857-ben. Harry a jelenleg ismert adatok szerint nem járt nyilvános leányiskolába, hanem otthon oktatták a szülei. Különösen tehetségesnek mutatkozott a zenében, s Firenzében az egykor ünnepelt operaénekesnő, az egyébként magyar származású Caroline Sabatier-Unger tanította énekelni (Pulszky, 1884. II. 447). Hangját, előadásmódját, kiejtését már 16 évesen nagyon képzettnak tartották.⁷ Feltehetőleg az énekesnői pályára lépett volna, ha ebben nem akadályozza meg tragikus halála 1866-ban.

Mindenképpen meg kell említeni, hogy Pulszkyék nemcsak a saját gyermekeiket nevelték, hanem a velük barátságban lévő Kossuth család lányát is magukhoz vették egy időben. Kossuth Vilma hét éves volt, amikor 1850 júniusában két fivérével, Ferencel és Lajos Tódorral együtt Londonba engedték a hatóságok a már ott tartózkodó szüleikhez (Rainer, 1995). Kossuthék londoni családi életéről többek között Tanárky Gyula leveleiből alkotható kép. 1850–1860 között szoros kapcsolatot tartottak Pulszkyékkal, gyakran összejártak s még a nyarakat is együtt töltötték a Wight-szigeten. A két család között ingázó, csendes és mindig szolgálatkész Tanárky – aki a Pulszkyaknál lakva nagy tapasztalatra tett szert a gyerekek fejlődését illetően – idegenkedve figyelte Kossuth Lajos és Meszlényi Terézia nevelési módszereit és a következő sorokat küldte nővérének:

„szegény Vilmát annyit guggoltatja otthon, hogy már egészen elsárgul és elbetegeskedik; a fiúkat meg agyon tanultatják a szó teljes értelmében, Lajos csak pár nap előtt töltötte be a 14-ik esztendejét és már ő is az egyetem van, pedig azon classisban, amiben bátyja, t.i. felső mathesis osztályban. Mi nem helyeseljük ezt a par force tanítást, és mindég mondjuk és óvjuk az öregeket tőle. Nincs az ilyen áldás! – De hiába, az öreg maga azt képzei, hogy ő úgy se soká él és szeretné fiait még élteben kenyérben látni...”⁸

Kossuth Vilma 1859 tavaszán kezdett betegeskedni, ennek az évnek a nyarán Kossuthék felszámolták a londoni lakásukat és Svájcba utaztak, ahonnan augusztus végén tértek vissza. Pulszkyék ekkor magukhoz vették a lányt és a Wight-szigetre, Ventnorba (Tanárky, 1961. 85, 96, 305; Pulszky, 1884. II. 212) is elvitték, innen írt Therese a Kossuth-házaspárnak, hogy szeretné magánál tartani,

„hogy én Vilmánknak, kit mint leányomat kedvelek, többet használhatok tanulmányainál, mint valamely idegen tanító, mivel én nemcsak fejemmel, de szívemmel is tanítanám őt... miután a ventnori levegő az egészségét erősíti és az új szállás sincs rendben, az ideiglenesben pedig zongorája se volna Vilmának, talán célszerűnek fogják találni, hogy a kedves leány velünk maradjon addig, míg én magam őt karjaikba visszavihetném.”⁹

Egy másik levelében arra hívta fel Kossuth figyelmét, hogy a zongorázást ne erőltessék, mert Vilmának a rövidlátása miatt előre kell hajolnia és a ruhavállában lévő vas nyomja a mellét és ez az

⁵ Pulszky Károly Tanárky Gyulának, Firenze, 1864. november 24. MNL OL P 195 7. tétel Nr. 190.

⁶ Pulszky Ferenc Pulszky Gábornak, Firenze, 1865. június 2. OSzKK Fond VIII/1665 Nr. 50.

⁷ Therese Walter Pulszky Gábornak, Firenze, 1864. december 24. Fond VIII/1705 Nr. 4.

⁸ Tanárky Gyula Tóth Dánielné Tanárky Augusztának, London, 1858. május 7. MNL OL P 195 8. tétel Nr. 17.

⁹ Pulszky Teréz levélfogalmazványai, OSzKK Fond VIII/2040.

egészsége rovására megy. Pulszkyné szabadkozott, hogy javaslatai nem egyeznek meg Meszlényi Terézia nézeteivel és ezért kérte Kossuth közvetítését, végül hozzátette:

„én azonban azt tartom, hogy az egészség erősítése a nevelés legfőbb eszköze, mely lehetéssé teszi, hogy bármi talentum, ami Vilmánál valóságban megvan – habár valamivel később, jobban kifejtessék.”¹⁰

Végül Kossuthék beleegyeztek, hogy Vilma egészsége érdekében 1860 szeptemberétől az akkor már néhány hónapja a Turinban élő Pulszkyéknál lakjon. Nem csak tüdőbetegsége lehetett, hanem karja érzéketlen volt, azaz lebénulhatott és az orvosok tanácsára le kellett kötni, emellett nyílt sebek is voltak a testén. A fiatal lány állapotában valóban javulás állt be, sőt, teljes felépülést ígértek az orvosok (Pulszky, 1884. II. 339–340, 344). Meszlényi Terézia leveleiben azt kérdezgette Pulszkynétől, hogy Vilma gyakorolja-e a nyelveket, mert fontos, hogy megfelelő stílusa és jó helyesírása legyen, illetve, hogy vajon a zenében tanultak, amelyre oly sokat költöttek, megmaradnak-e, nem felejtik-e el.¹¹

Időközben Kossuth és Pulszky viszonya politikai okokból rendkívül megromlott, s ez következményekkel járt a családokra nézve is. 1861. május 19-én Kossuthné megjelent Torinóban és magával vitte Vilmát, az elválást és Meszlényi Terézia rideg viselkedését Tanárky Gyula és Pulszky Ferenc is megörökítette (Tanárky, 1961. 263; Pulszky, 1884. II. 347–348). Kossuth Vilma – bár szülei Genovába költöztek az érdekében – nem gyógyult meg, Nerviben 1862. április 22-én hunyt el, Genovában temették el a protestáns temetőben.

A gyermekek tanulmányai Magyarországon és külföldi egyetemeken

A Pulszky családot 1866 őszén, amikor a hazatelepülést tervezgették, óriási tragédia sújtotta: szeptemberben Pesten két héten belül meghalt egy járványban Therese és két gyermekük, Harriet és Gábor. Pulszky Ferencnek özvegyemberként nemcsak a Firenzéből Pestre költözést kellett megszerveznie, emellett állást és lakást szereznie, hanem a már egyetemre járó Ágostot kivéve a három kiskorú gyermeke, Károly, Polyxéna és Garibaldi iskoláztatását vagy tanulását is át kellett gondolnia.

A legidősebb fiú, Ágost, 1862 ősztől a pesti Királyi Tudományegyetemen tanult jog- és államtudományt. Szüleinek részletesen beszámolt a tanulmányairól, 1864 áprilisában például elküldte a tavaszi félév tanrendjét:¹²

Előadás neve	Tanár	Óra/Hét
Római jog	Récsi Emil	7
Jogtörténet	Wenzel Gusztáv	5
Magyar alkotmány története	Kautz Gyula	3
Módszertan	Pauler Tivadar	1
Római perrendtartás	Vécsey Tamás	2
Összehasonlító nyelvészet	Riedl Szende	2
Classicaei encyclopaedia	Télffy Iván	1
Cicero fordítása görögre	Télffy Iván	1
		összesen 22 óra

1. táblázat: Pulszky Ágost tanrendje a Jog- és Államtudományi Karon 1864 áprilisában

¹⁰ Pulszky Teréz levélfogalmazványai, OSzKK Fond VIII/2040.

¹¹ Kossuthné Meszlényi Terézia Pulszkyné Therese Walternak, 1860. december 15. OSzKK Fond VIII/1434 Nr. 1.

¹² Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 10. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 16.

Ágost jó viszonyt alakított ki a tanáraival, Wenzel Gusztáv egy könyvet kért tőle Olaszországból, amit Pulszky Ferenc meg is küldött és amikor nem akarta az árát elfogadni, Ágost azt írta: „*kedves Papa, nem adhatom neki ajándékként tőled, úgy venné, mintha Isten tudja, a vizsgákra akarná az ember megvesztegetni*”.¹³ Míg a tanáraival általában elégedett volt a legidősebb Pulszky-fiú, a körülményekkel már kevésbé. Egy alkalommal megjegyezte, hogy a városban tifuszijárvány dúl, s ők kis alacsony termekben hallgatják a háromórás előadásokat, háromszáz ember zárt ajtók mögött lélegzi a rossz levegőt, szerinte könnyen elterjedhetett volna köztük is a betegség.¹⁴ Kritikus szemmel figyelte a magyarországi politikát és társadalmat és pontos kontextusba tudta helyezni az egyik fiatal oktatója, Vécsey Tamás egyetemi kinevezését 1864-ben:

„Mostan Wenzel német történetét tanulgatom, azután majd előveszem a Római Históriát, melyet kölcsön kérek Vécseytől, aki Eötvös Lóránt nevelője és akinek előadásait a Római perrendtartásról szorgalmasan hallgatom. Egészen fiatal ember, a múlt héten tartott először életében előadást. Eperjesen tanult, tanárrá történt kinevezése igen fontos azon körülmény miatt, hogy ez az első eset, amelyben a hittani kar óvása dacára protestáns emeltett jogi tanárrá a pesti egyetemen.”¹⁵

Ágost egyetemi közéleti szerepet is vállalt, a joghallgatókat segélyező egyesület bizottmányának tagjává választották 1863-ban, majd jogásztársaival együtt 1864 júniusában megalapított egy irodalmi önképzőkört.¹⁶ 1865-ben az egyetem által meghirdetett, magyar börtönviszonyokat bemutató pályázatra akart jelentkezni, de lemondott róla, mert „*a magyar statisztikai adatok szerzése igen nehéz, s több időt igényel, mint amennyit reá fordíthatok*”.¹⁷ Végül 1866-ban mégis megírta a tanulmányt Tauffer Emillel együtt, aki a téma történeti részét dolgozta ki, míg Ágost a törvényi szabályozást, valamint a magyar és nemzetközi gyakorlatot tekintette át. Még a Pest vármegyei börtönben is járt tapasztalatszerzés céljából és lesújtó véleménnyel volt a hazai fogházakról.¹⁸ A dolgozattal első díjat nyertek az egyetemen és könyvformában is sikerült megjelentetni (Pulszky Ágost és Tauffer Emil (1867): *A börtönügy multja, elmélete, jelen állása, különös tekintettel Magyarországra*. Emich, Pest).¹⁹ Pulszky Ágost 1868 februárjában tette le az államvizsgát kiváló eredménnyel és megszerezte a jogi diplomáját (A Pulszky család levelezése, 2025. 132). A tanulmányai mellett sokat írt és fordított, neveléstörténeti szempontból említésre méltó egy Pesten 1865-ben megjelent fordítása *A hősök. Görög tündér-mesék gyermekek számára* címmel. Charles Kingsley angol lelkész gyermekeknek szóló és a görög mitológiát feldolgozó mesekönyvét ültette magyarra. Pulszky a magyar kiadáshoz írt előszavában indokolta a választását:

„Nálunk Magyarországon, amennyire észrevehettem, a fiatalság nem méltányolja eléggé az ókor költői termékeit és emlékeit. Okát könnyen megmagyarázhatni. Csak száraz iskolai föladványokból és unalmas nyelvtani boncolgató leckékből ismer belőlök majd mindent s mint elmekínzó gyakorlatokat magolja be a görögök eleven képzelete által alkotott gyönyörű meséket. Pedig e mesék megérdemlik, hogy most is kedveltessenek; hiszen örök ifjúságuk varázsa harminc századdal dacolt már és a mély erkölcsi érzés, mely minden szavukat átlengi, az egyszerű szépségek, amelyek legkisebb mozzanataikra is derült fényt árasztanak, nemzedékről nemzedékre meghatották és elbájolták az embereket... Kingsley ... elhagyja száraz, költőietlen, számító korunkat; élénk vezeti az ókor hőseit, ifjonti tíziükkel és lelkesedésükkel; és felhív bennünket is, hogy tanuljunk tőlök; tanuljunk hideg közönyösségünkben kivetkőzni, tanuljunk túrni és fáradni, szenvedni és remélni.” (Kingsley, 1865. VI–VII.)

¹³ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 10. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 16.

¹⁴ Pulszky Ágost Tanárky Gyulának, Pest, 1864. december 23. MNL OL P 195 7. tétel Nr. 193.

¹⁵ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1864. április 17. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 17.

¹⁶ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1863. november 1. és 1864. június 20. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 9. és Nr. 22.

¹⁷ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1865. december 2. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 41.

¹⁸ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1865. december 26. és 1866. március 12. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 44. és Nr. 50.

¹⁹ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 58.

Ágost szavai érzékeltetik, hogy a Pulszkyak jó érzékkel figyeltek fel a 19. század közepén kibontakozó új irodalmi tendenciára, amely az olvasó gyermekeket vette célba nevelési szándékkal és ezzel létrehozta a kifejezetten a gyermekeknek szóló irodalmat. A Pulszky családban már korábban szokás volt, hogy karácsonykor meséket adtak elő közösen, sőt, Therese Walter három zenés gyermekdara-
bot írt és adott ki Leopold Jansa zeneszerző és hegedűművész közreműködésével (Gyulai, 2019–2020. 222).

Pulszky Károly magyarországi taníttatásának kérdése 1866 nyarán került elő, amikor édesany-
jával, nővérével és húgával Pesten töltötte a nyarat. Miközben Therese Walter a visszakapott
szécsényi birtok ügyeit intézte, Károllyal valakinek foglalkoznia kellett. Próbálkoztak azzal, hogy
Ágost egyetemista társa, Mayr Aurél ad neki órákat, de sem az anya, sem Károly nem volt megelé-
gedve a „tanmódjával”.²⁰ Így Ágost vállalta el az oktatását, aki folyamatosan bosszankodott és
apjának is elpanaszolta, hogy öccse okos, de figyelmetlen.²¹ Pulszky Ferenc azonnal megrögtta
Károlyt a válaszlevélben:

*„Úgy hallom, hogy nem tanulsz egész szorgalommal, mert oly jól mulatsz Magyarhonban, légy azon, hogy
Guszt megelégedjék veled, mert jobb tanítót még sem kapsz, s azt kívánnám, hogy az iskolában az első közt
lehesz vagy a legelső. Fiaimnak helye elől van, nem hátul.”²²*

Ágost ekkoriban kért és kapott tanácsot a pesti evangélikus gimnázium igazgatójától, Greguss
Gyulától, hogy Károlyt hogyan készítse fel az iskolára,²³ így a 14 éves fiú 1866 őszén itt kezdhette
meg a negyedik évfolyamot, ez alkalomból egy olyan növénygyűjteményt ajándékozott az iskolájá-
nak, amelynek példányait a Wight-szigeten és London körül gyűjtötte (Értesítő, 1866. 12). Károly
1868-ban már osztályelsőként végzett, így édesapja kívánsága is teljesült, ezt írta neki:

*„sietek téged értesíteni felőle; classificatióm következő: Erkölc jó. Figyelem éber. Szorgalom dicséretes. Írásbeli
munkák rendesek. Vallás kitűnő. Latin kitűnő. Görög dicséretes. Magyar dicséretes. Német kitűnő. Történet
kitűnő. Számítan kitűnő. Ásványtan kitűnő. Általános dicséretes. Ennek folytán első vagyok.” (A Pulszky család
levelezése, 2025. 128.)*

Az érettségit viszont már a Pesti Királyi Állami Főgimnáziumban tette 1871 júliusában kiváló
eredménnyel (Tudósítvány, 1871. 14), az iskolaváltás oka nem ismert. 1871 őszétől a Magyar Királyi
Tudományegyetem orvostan hallgatója (Almanach, 1872. 64), majd 1872 tavaszán Bécsben folytatta
orvosi tanulmányait.

*„Az egyetemen javában folynak a beiratások és annyi hallgató van, hogy alig lehet hozzáférni, de reményem,
hogy holnap elkészülök vele. A felolvasások semmi esetre sem fognak a hónap közepe előtt megkezdődni; csak a
rendes órákat vettem és azonkívül egy cursust, melyet Eitelberger tart Raphael és Michelangelo felett szomba-
tonként, úgy sincs akkor más dolgom.” (A Pulszky család levelezése, 2025. 232.)*

Már ekkor világosan látszott, hogy Károlyt nem az orvostudomány, hanem a művészettörténet
érdekelte. Édesapja megbízásából a bécsi évek alatt múzeumi feladatokat is végzett: részt vett a bécsi
világkiállítás magyar pavilonja szervezésében és megrendezte az első kiállítását a Magyar Nemzeti

²⁰ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 18. és 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 57. és 58.

²¹ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. június 29. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 58.

²² Pulszky Ferenc Pulszky Károlynak, hely és dátum nélkül [Firenze, 1866. augusztus előtt] OSzKK Fond VIII/1712 Nr. 1.

²³ Pulszky Ágost Pulszky Ferencnek, Pest, 1866. július 4. OSzKK Fond VIII/836 Nr. 59.

Múzeumban. 1874-ben abbahagyta az orvostant és átiratkozott a lipcsei egyetem művészettörténet szakára, ahol 1876-ban doktorált. Fennmaradt Károly lipcsei egyetemi indexe,²⁴ amelyből látható, hogy milyen kurzusokra járt: a legtöbb előadást Johannes Overbeck régész és művészettörténész professzor tartotta, aki nem mellékesen Pulszky Ferenc barátja volt. Az apa egyébként Károly egyetemi mindennapjait is igyekezett ellenőrizni, sokszor intette meg könnyelműsége miatt és megkövetelte tőle, hogy részletesen vezesse kiadásait (A Pulszky család levelezése, 2025. 293). Tény, hogy a fiatalember szívesen járt koncertekre, múzeumokba és vásárolt szakkönyveket, de nem vetette meg a pezsgős vacsorákat sem. Lipcsében összebarátkozott az akkor történészhallgató Marczali Henrikkel, aki így jellemezte Károlyt:

„veszett híre volt az egyetemi hatóságokkal való folytonos összeütközése miatt. Egy közös diákvacsoránál mellém ült, kijelentette, hogy tetszem neki, mert szabadon és okosan merek beszélni, és felajánlotta barátságát, melyet nagy megtiszteltetésnek vettem, és köszönettel fogadtam. Csinos, de vézna, kicsi termetű legény, nagyon nyugodt, szinte apatikus, de ha a reneszánszról volt szó, akár Cesare Borgiáról, akár Rafaelról vagy Leonardóról, felvillant a szeme, és különben akadozó beszéde ékesszólóvá és meggyőzővé emelkedett. Éppúgy tudta bámulni a nagy tettet, mint a sikerült gonosz csínyt, mindent a szép szempontjából ítél meg. Eredetileg orvosnak készült, de a családi hagyomány csakhamar a művészet és történet felé vonta, és anatómiai ismeretei kétségtelenül nagy hasznára váltak későbbi pályáján is. Akkor doktori értekezését dolgozta ki Rafael és az antik viszonyáról, melyben máris megmutatta oroszláncarmát.” (Marczali, 2000. 73–73.)

A legkisebb fiú, Garibaldi, a hazaköltözköztetésekor csupán hatéves volt. Kezdetben a nővérével együtt a szécsényi kastélyban lakott, ahol rokonok és ismerősök gondoskodtak róluk. 1868-ban a joghallgató Óvári Kelement – Pulszky Ágost egyetemista társát – alkalmazták tanítóként hozzájuk, aki

„a család ifjabb sarjait: Pulszky Károlyt, Garibaldit és Polixenát vezette, mint házitánító, iskolai kiképzetésük útján végig. A fiatal Óvári Kelement Pulszky Ferenc nagyon megkedvelte s háza, mely az akkori tudományos élet és a politika előkelőségeinek állandó találkozóhelye volt, az akkor fejlődése teljében álló fiatalemberre soha nem múló hatást tudott gyakorolni.” (Kolosváry, 1931. 3–4.)

Garibaldit 1870-ben iratták be nyilvános iskolába, a IV. kerületi Főreáltanodába, ahol 1877-ben érettségizett. A csendes, visszahúzódó fiú szinte eltűnt a tehetséges és színesebb egyéniségű testvérei között, pedig nagyon szép karriert futott be. A Királyi Tudományegyetem bölcsészkarára mellett a Királyi József Műegyetem mérnök szakára járt, majd 1880–1882 között a zürichi Polytechnikumot végezte el. Az 1855-ben alapított svájci egyetem a kiváló természettudományos oktatásáról vált híressé és számos, a későbbiekben Nobel-díjat nyert hallgató szerzett itt diplomát. Garibaldi nővérének, Polinak mesélte el leveleiben zürichi élményeit:

„Akarjátok tudni időm beosztását? Bíz ez igen egyszerű: 8-tól 12-ig előadás, 2-től 6-ig szintén felváltva rajz és előadás. Így csak a vasárnap marad szabadon, mikor is a délelőtti alvással, fürdészel és vívással telik el. Így hát még nem sokat láttam a Schweizből, csak az Ütlibergre és Rapperswylbe rándultunk ki.” (A Pulszky család levelezése, 2025. 318.)

Garinak tehát a tanulás, sportolás és hegymászás tette ki tehát az egyetemista életét. A mérnöki diploma megszerzése után a Korinthuszi-csatorna és a beszkid–munkácsi vasúti pálya építésében szerzett tapasztalatot (A Pulszky család levelezése, 2025. 505).

²⁴ Collegien-Buch für den Stud. Karl Pulszky, OSzKK Fond VIII/2068.

Az alábbi táblázat a Pulszky-fiúk tanulmányairól ad áttekintést, összességében elmondható róluk, hogy nemzetközi környezetben nevelkedtek, jól beszéltek nyelveket és minden diplomát szereztek, ezzel komolyan megalapozták a sikeres életpályát.

	Ágost (1846–1901)	Gábor (1847–1866)	Gyula (1849–1863)	Károly (1853–1899)	Garibaldi (1861–1926)
Iskolák	University College School, London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	University College School London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	University College School London Il Liceo Gioberti, gia di San Francesco da Paola, Torinó	Joseph Domangé magániskolája, Firenze Pesti Evangélikus Gimnázium (1866–1869) Pesti Királyi Állami Főgimnázium (1870–1871)	IV. kerületi Főreáltanoda (1870–1877)
Egyetem	Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1863–1867), jog- és államtudomány	King's College London (1863–1866), alkalmazott tudományok		Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1871), orvostudomány és (1873), bölcseztan Bécsi egyetem (1872–1874), orvos-tudomány Lipcsei egyetem (1874–1876), művészettör- ténét	Budapesti a Magyar Királyi Tudomány- egyetem (1877), bölcseztan Királyi József Műegyetem (1877–1879), mérnöki- gépészmérnöki szakosztály Polytechnicum, Zürich (1880–1882), mérnök
Végzettség	jogász	elhunyt 19 évesen	elhunyt 14 évesen	művészet- történész	mérnök
Foglalkozás	egyetemi tanár, országgyűlési képviselő			múzeumigaz- gató, országgyűlési képviselő	államvasutak igazgató

2. táblázat: a Pulszky fiúk iskolai és pályafutása

Pulszky Harriet halála után a család egyetlen lánya nagy figyelmet és szeretetet kapott az édesapjától és a fivéreitől. A költözés utáni időszakban egy jó német nevelőnő megtalálása okozott fejfájást,

olyané, aki nem távozik az első alkalommal – mint azt tette egy év után az 1867. január óta alkalmazott Johanna Müller –, hanem a kislány mellett marad annak felnőttkoráig (A Pulszky család levelezése, 2025. 80). A nevelőnő keresésébe Walter nagymama nemhogy beleszólt, de nem is hagyta a vejét ebben a kérdésben dönteni. A Magyarországra szintén visszaköltözött Tanárky Gyula is próbált beleavatkozni a Poli körüli nevelési ügyekbe. Ő azt az Euphrosinát ajánlotta Pulszkyknak, aki korábban Kossuth Vilma nevelőnője volt Londonban, s mindenki jó kedélyű, művelt lányként ismerte. Legnagyobb hátránya azonban az volt, hogy németül alig beszélt,²⁵ ehhez a család viszont ragaszkodott. Így 1868-ban a hamburgi Anna Voigt került Polyxéna mellé, aki egészen a házasságkötéséig, 1883-ig állt a család szolgálatában. Az érzékeny fiatal nő tapintatosan és együttérzéssel irányította a kislányt, amelyre nagy szükség is volt az állandóan elfoglalt apa és a csak időközönként felbukkanó nagymama mellett. Anna Voigt mindkettőjüknek rendszeresen beszámolt Poli fejlődéséről (Pálóczi, 2020. 220). A nevelőnő mellett a fiúk tanára, Óvári Kelemen is tanította, Polyxéna különösen sokat küszködött a magyar nyelvvel és a helyesírással, Óvári egy levelében tréfásan írta neki, hogy összesen kilenc hibát talált a szövegében, mindegyik akkora, mint a szécsényi kastély, ezért inkább most nem ad jegyet rá.²⁶

Ahogy korábban Harriet, úgy Polyxéna esetében is nagy gondot fordítottak a nyelvi és művészeti nevelésre: a német és magyar mellett folyékonyan beszélt angolul, franciául és olaszul, ügyesen zongorázott és kiválóan rajzolt. Utóbbit olyannyira, hogy az Országos Magyar Királyi Mintarajztanodába is felvették – ebbe a felsőoktatási intézménybe járhattak először nők Magyarországon –, itt 1872–1874 között fejlesztette rajzképességét és a növendékek kiállításán elismerésben is részesült. A természetes intelligencia mellett az elsajátított ismeretek és az óriási tudásszomj tették alkalmassá Polyxénát, hogy édesapja híres múzeumbeli szalonjait szervezze és vezesse egészen az 1883-ban történt házasságkötéséig (Merényi, 2004). Bár tervezte, hogy a tanítónőképzőt is elvégzi, gyenge egészségi állapota megghiúsította. Fiatal nőként kiterjedt levelezést folytatott, szellemi fejlődésére az is nagy hatással bírt, hogy édesapja tudós és művész barátai tanították és támogatták, így Szilágyi Sándor történész–könyvtárigazgató, Fraknoi Vilmos történész, Bubics Zsigmond püspök, Ipolyi Arnold püspök–művészettörténész vagy éppen Liszt Ferenc. A tudomány is érdekelte, kifejezetten elmélyült a textiltörténetben, néhány tanulmánya is megjelent e témában – ezzel az első magyar kutatónők közé tartozott –, de ilyen jellegű munkásságát végül nem folytatta. Pulszky Polyxéna meghatározó alakja volt a dualizmus kori intelligenciának és az ekkor induló nőmozgalmaknak (Pálóczi, 2020).

Összefoglalás

A tanulmány a Pulszky család gyermeknevelési stratégiáját mutatja be az emigrációban (1849–1866) és az 1866. évi hazaköltözés után levéltári források alapján. Pulszky Ferenc és felesége, Therese Walter kiemelt figyelmet fordított a hét gyermekük oktatására, amely nagy anyagi terhet rótt rájuk. A londoni, torinói és firenzei évek alatt a gyerekek többnyelvű nemzetközi környezetben nevelkedtek. Kezdetben a szülők tanították őket magántanárok bevonásával, majd a fiúkat nyilvános

²⁵ Tanárky Gyula Pulszky Ferencnek Pest, 1868. március 11. OSzKK Fond VIII/1033 Nr. 15.

²⁶ Óvári Kelemen Pulszky Polyxénának, Pest, 1868. augusztus 19. OSzKK Fond VIII/2301 Nr. 1.

iskolákba írták be. A gyermekek képességeinek és tehetségük kibontakoztatása nyelv-, zene- és rajzoktatás, valamint testedzés révén is kiegészült.

Gyula és Gábor fiatalon elhunyt, a másik három fiú egyetemen folytatott tanulmányokat, Ágost Pesten, Károly és Garibaldi külföldön, amely megalapozta későbbi sikeres életútjukat. A lányok esetében Harrietnél különös hangsúlyt fektettek az éneklésre, az édesanyja nélkül maradt Polyxéna mellé pedig nevelőnőt vettek fel, sőt, ő már nyilvános felsőfokú intézménybe, a Mintarajztanodába is járhatott Pesten.

Rövidítések

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSzKK = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár

Források

- A Pulszky család levelezése 1867–1911* (2025). S. a. r.: Viskolcz Noémi és Amriskó-Pálóczi Ágnes. Magyar Nemzeti Múzeum – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest.
- Almanach (1872): *A M. Kir. Tudomány-Egyetem Almanachja 1871–1872*. Buda.
- Értesítő (1866): *A Pesti Ág. Hitv. Gymnasium Értesítője*. Pest.
- Kingsley, Károly (1865): *A hősök. Görög tündér-mesék gyermekek számára*. Ford.: Pulszky Ágost. Emich, Budapest.
- Marczali Henrik (2000): *Emlékeim*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.
- Pulszky Ferenc (1884): *Életem és korom*. I–II. Franklin Kiadó, Budapest.
- Tanárky Gyula (1961): *A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója (1849–1866)* S. a. r.: Koltay-Kastner Jenő. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Tudósítvány (1871): *A Pesti Kir. Kath. Állami Főgymnasium Tudósítványa az 1870/1-iki tanévről*. Pest.

Felhasznált irodalom

- Csorba László (1997): Pulszky Ferenc életútja. In: Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia és Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897). Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 11–18.
- Durovics Alex és Kónya Péter (2015): *Az eperjesi kollégium felsőfokú hallgatói. 1667–1850*. MTA – ELTE Egyetem történeti Kutatócsoport, Budapest.
- Gyulai Éva (2019): Egy református politikusfeleség a bécsi „zweite Gesellschaftból”. Pulszky Terézia (Therese Walter, 1819–1866). In: Dienes Dénes, Kegyes Erika és Veres Ildikó (szerk.): *A nők jelenléte és szerepe a magyar protestáns szellemiségben*. Hernád Kiadó, Sárospatak. 211–264.
- Gyulai Éva (2019–2020): Pulszky Terézia és Malwida von Meysenburg rajzai az angliai emigrációban. (Ventnor és környéke, Wight sziget, 1855–1856). *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* LVIII–LIX. 205–241.
- Kolosváry Bálint (1931): *Óvári Kelemen lev. tag emlékezete*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Merényi Hajnalka (2004): A Pulszky-szalón. *Budapesti Negyed* 12. 331–349.
- Pálóczi Ágnes (2020): A legtevékenyebb mozgatóerő. Pulszky Polyxéna (1857–1921). Egy különleges életpálya a dualizmus korából. In: *Doktorandusz hallgatók X. konferenciájának tanulmányai*. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Líceum Kiadó, Eger. 215–227.
<https://doi.org/10.17048/DoktoranduszhallgatókIX.2020.215>
- Pócsi Emese és Viskolcz Noémi (2022): Hidd el, életem olyan volt, mint az ezeregy éjnek bármely regénye. Pulszky Ferenc önéletrajzi levelei 1869-ből. *Magyar Könyvszemle* 138. 511–534.
<https://doi.org/10.17167/mksz.2022.4.511-534>
- Rainer Pál (1995): Kossuth Lajos házassága (1841) és a Kossuth gyerekek menekítése (1849). In: T. Horváth Lajos (szerk.): *Előttem állott nemzetem ébredése. Kossuth Lajos 1802–1894*. Athenaeum R. Társulat, Veszprém. 23–38.
- Szilágyi János György (1997): „Ismerem helyemet” (A másik Pulszky-életrajz). In: Marosi Ernő, Laczkó Ibolya, Szabó Júlia és Tóthné Mészáros Livia (szerk.): *Pulszky Ferenc emlékére (1814–1897). Kiállítási katalógus Magyar Tudományos Akadémia, Művészeti Gyűjtemény*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 24–46.

